

**Łukasz Stec**

*Akademia Nauk Stosowanych*

*w Nowym Sączu*

ORCID: 0000-0003-2369-8600

## **Jak działa utopia? Język, narracja, teoria gatunku – praktyka czytania na przykładzie *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki* Ignacego Krasickiego**

### **Streszczenie**

Artykuł proponuje krytyczne ujęcie utopii jako konstrukcji językowej i narracyjnej, której ambiwalentna natura ujawnia się już w etymologii (*eu-topos / ou-topos*). Autor łączy perspektywę formalną, fenomenologiczną i hermeneutyczną z filozofią języka. W rezultacie utopia jawi się jako projekt światotwórczy: język nie tylko opisuje idealny porządek, ale może inicjować działania, co tłumaczy jej historyczny wpływ – od inspirowania reform po totalizujące eksperymenty społeczne. W części analitycznej omówiono cechy świata przedstawionego i schemat narracyjny utopii oraz skróconą historię gatunku (od Platona i Morusa po dystopię XX wieku). Analiza obejmuje powieść *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki* Ignacego Krasickiego (Księga II), gdzie wyspa Nipu jest utopią wyróżniającą się powrotem do natury, wspólnotą pasterską. Artykuł dowodzi, że utopia pozostaje jednocześnie aktem wyobraźni i narzędziem krytycznym: im bardziej idealny porządek, tym mniej realny – co tłumaczy napięcie między kreatywnym impulsem utopijnym a ryzykiem jego wdrażania. Tekst ma także walor dydaktyczny: proponuje tabele cech, schemat narracyjny oraz opis rozwoju gatunku.

**Słowa kluczowe:** utopia, Ignacy Krasicki, *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki*, Nipu, narracja utopijna, światotwórstwo językowe

### **How Utopia Works: Language, Narrative, and Genre Theory in a Reading of Ignacy Krasicki's *The Adventures of Mr. Nicholas Wisdom***

#### **Abstract**

The article offers a critical account of utopia as a linguistic and narrative construct whose ambivalent nature is revealed already in its etymology (*eu-topos / ou-topos*). It integrates formal, phenomenological, and hermeneutic perspectives with the philosophy of language. In this view, utopia emerges as a world-producing project: language not only describes an ideal order but can also initiate action, which explains its historical impact – from inspiring reforms to totalizing social experiments. The analytical section outlines the features of the represented world and a narrative schema of utopia, and sketches the genre's history (from Plato and More to twentieth-century dystopias). The case study examines Ignacy Krasicki's *The Adventures of Mr. Nicholas Wisdom* (Book II), where the island of Nipu constitutes a utopia marked by a return to nature and a pastoral commonwealth. The article argues that utopia is at once an act of imagination and a critical instrument: the more ideal the order, the less real it becomes – hence the tension between the creative utopian impulse and the risks of implementation. The text also has a didactic dimension: it proposes feature tables, a narrative schema, and a concise outline of the genre's development.

**Keywords:** utopia, Ignacy Krasicki, The Adventures of Mr. Nicholas Wisdom, Nipu. utopian narrative, linguistic world-building

## Wprowadzenie

Słowa *utopia* i *utopijny* funkcjonują w języku potocznym jako określenia przedsięwzięć nierealnych, nadmiernie idealistycznych i w praktyce niewykonalnych. Tego typu wizje postrzega się jako sprzeczne ze zdrowym rozsądkiem z powodu spiętrzenia i przesytu doskonałości, co w rezultacie uniemożliwia ich realizację. Historia przekonuje jednak, że impuls utopijny był źródłem wielu idei napędzających rozwój społeczny i technologiczny (Bloch, 1982; Jameson, 2011). Zarazem jej nadmiar, zwłaszcza gdy próbuje się wprowadzić ją w życie, prowadzi do zniewolenia i systemów totalitarnych. Już ten podstawowy zarys pokazuje, że mamy do czynienia z pojęciem o złożonej i niejednoznacznej strukturze znaczeń, co domaga się krytycznego namysłu. W polskiej literaturze klasycznym przykładem realizacji gatunku utopii jest pierwsza polska powieść *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki* Ignacego Krasickiego. Księga druga utworu przedstawia pobyt tytułowego bohatera na wyspie Nipu, gdzie poznaje on model idealnego ustroju społecznego. Analiza tego fragmentu pozwala podjąć refleksję nad paradoksalną naturą utopii, obecną już w samej jej nazwie – *dobre miejsce* (*eu-topos*) i zarazem *niemiejsce* (*ou-topos*) (Szacki, 1980, s. 11).

W niniejszym artykule proponuję trzystopniowe ujęcie *utopii* celem analizy sprzeczności omawianego pojęcia ujawniającej się w warstwie językowej i etymologicznej. Pozwoli to przedstawić cechy narracyjne i strukturalne świata przedstawionego w utopiach, z uwzględnieniem ewolucji gatunku, co ostatecznie umożliwi interpretację utopii jako fenomenu stricte literackiego. Ten ostatni według Romana Ingardena można nazwać *bytem intencjonalnym*, istniejącym w świadomości czytelnika.

Dzięki krytycznej analizie utopii udaje się przejść do przedstawienia jej przejawów w utworze *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki* Ignacego Krasickiego jako konstrukcji literackiej wpisanej w rozwój gatunku oraz jako projektu myślowego w odniesieniu do epoki oświecenia. W ostatnich latach daje się zauważyć rosnące zainteresowanie utopią Ignacego Krasickiego wśród polskich badaczy (Borkowska, 2021; Pokrzywniak, 2016; Żukowska, 2017, 2021). Niniejszy artykuł może jednocześnie stanowić przyczynek do badań nad utopiami i aspirować do materiału dydaktycznego dla studentów zainteresowanych literaturą oświecenia, utopią oraz teorią światotwórstwa.

## 1. Językowe modelowanie świata utopii: definicje, narracje, rozwój gatunku

Badania nad utopiami dotyczą tematu, który nie istnieje. Ta konstatacja wymaga jednak uściślenia. Nie chodzi tu bynajmniej o poznawczy redukcjonizm, lecz o samo

pojęcie *utopii* – czegoś, co z definicji nie ma realnego bytu, gdyż jest słowną fikcją wymyśloną żartobliwie przez Tomasza Morusa w dziele z 1516 roku zatytułowanym *Książeczka zaiste złota i niemniej pożyteczna jak przyjemna o najlepszym ustroju państwa i nieznanej dotąd wyspie Utopii* (oryg. *Libellus aureus nec minus salutaris quam festivus de optimo Reipublicae statu deque nova insula Utopia*). Chcąc zrozumieć pochodzenie terminu, który nie odsyła do żadnego miejsca na mapie, należy sięgnąć do jego morfologii. Pierwszą sylabę wymawia się tak samo, jak dwa greckie przedrostki *eu* i *ou*. Pierwszy z nich, *εὖ*, oznacza ‘dobry’ i znajdziemy go w wielu słowach, jak choćby *eutopia* (‘dobre miejsce’), *eufonia* (‘dobry dźwięk’), *eulogia* (‘dobre słowo’), a nawet *eugenika* (‘dobry ród’) czy *eutanazja* (‘dobra śmierć’). Z kolei *οὐ* ‘brak czegoś, nie’, występuje w słowie *outopia* (‘niemiejsce’). Ten prefiks pojawia się rzadziej, ale można na niego trafić u filozofa Parmenidesa, który użył terminu *oumenon* dla tego, co nie jest, odnosząc się do niebytu (*ou on* – *οὐ ὄν*). Przedrostek można dostrzec w słowie *Ouranos* (‘niebo’), co dosłownie oznacza to, co nie jest ziemią, oraz w imieniu, jakiego użył Odyseusz wobec cyklopa Polifema, gdy ten zapytał, kto go oślepił. Wtedy bohater spod Troi powiedział: *Outis* – ‘nikt’.

Morus świadomie i celowo użył stworzonego dla siebie terminu, aby opisać miejsce: *topos*, które jest dobre (*eu-*) i jednocześnie go nie ma (*ou-*). Istnieje tylko w umyśle autora oraz czytelnika jako kontrfaktyczna kreacja literacka, będąca symboliczną reprezentacją pewnego porządku świata, doskonałego w swej harmonii, jednak realnie nieistniejącego. Utopia pozostaje miejscem istniejącym w wyobraźni, przywołana przez wspomnienie.

Ustrój i codzienne życie panujące w utopii poznajemy z relacji narratora przybyłego. Przez jakiś czas przebywał w miejscu, które niczym nie przypominało mu znanych miejsc, by następnie zdać relację innym. Tomasz Morus udziela głosu Rafałowi Hytlodeuszowi (Hythlodaeus), którego spotyka sam autor w Antwerpii podczas podróży służbowej. Żeglarz snuje opowieść o tajemniczej wyspie i jej mieszkańcach, gdzie panuje doskonały ustrój społeczny. Trzeba zaznaczyć, że Morus po raz kolejny używa ironii i żartu w nazwisku Hytlodeusza, będącym skrzyżowaniem wyrazów *hythlos* (ὑθλος) ‘pusta mowa, bezsensowne opowieści’ oraz *daios* (δαίω / δάιος) ‘rozdzielać, rozdawać’. A zatem żeglarz jest osobą, która opowiada bzdury (*dispenser of nonsense*), co może sugerować aprioryczny sceptycyzm w dawaniu wiary opowieści.

Sama opowieść ma wprowadzić w zdziwienie i do jej interpretacji służy termin *chwyt udziwnienia*, *ostranienie* (*defamiliarization*), opisany przez Wiktora Szklowskiego (1986) w esej *Sztuka jako chwyt*. Zdaniem Szklowskiego, celem sztuki nie jest odwzorowanie rzeczywistości, lecz sprawienie, by została na nowo dostrzeżona, jakby miała być widziana po raz pierwszy. Tym samym nowe rzeczy – elementy świata przedstawionego utopii – stają się dziwne, obce, a zarazem nowe. Opis utopii poprzez uniezwyklenie sprawia, że to, co znane i oswojone, zostaje ukazane z perspektywy inności i ma pobudzać do refleksji.

Tabela 1. Cechy utopii jako elementy świata przedstawionego z uwzględnieniem wyspy Nipu z powieści Ignacego Kraskiego

| Lp. | Kategoria                      | Cechy szczegółowe                                                                                                                                                                                                          | Objaśnienie                                                                                                                                                                         | Obecność w <i>Mikolajja Doświadczniskiego przypadkach</i> I. Kraskiego                                                                                                                                                                                   |
|-----|--------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1.  | Przestrzeń i geografia         | <ul style="list-style-type: none"> <li>– odizolowanie od świata zewnętrznego</li> <li>– wyspa, odległy ląd, trudno dostępne miejsce</li> <li>– symboliczne „niemiejsce”</li> </ul>                                         | Utopia znajduje się poza znanym światem – np. wyspa Utopia u Morusa, Bensalem u Francisza Bacona. Geograficzna izolacja umożliwia stworzenie porządku niezależnego od reszty świata | Wyspa Nipu położona gdzieś na Oceanie Spokojnym                                                                                                                                                                                                          |
| 2.  | Czas                           | <ul style="list-style-type: none"> <li>– beczasowość</li> <li>– trwanie w doskonałości</li> <li>– brak historii i przemian</li> <li>– założyciel utopii jako „ojciec logosu”</li> </ul>                                    | Utopia bywa przedstawiana jako system niezmienny, już doskonały, który nie ewoluuje – jest stanem, nie procesem.<br>Nieobecny „ojciec logosu”                                       | Nipianie wspominają przeszłość w pieśniach o czynach swoich przodków.<br>Na wyspie był dom inny niż wszystkie, w którym była szafa z narzędziami rolniczymi Kootesa, który przybył na wyspę z żoną i dwojgiem dzieci i dał początek nipuańskiej kulturze |
| 3.  | Ustrój i organizacja społeczna | <ul style="list-style-type: none"> <li>– harmonia, równość, wspólnota dóbr</li> <li>– brak własności prywatnej</li> <li>– sprawiedliwy, racjonalny system praw</li> <li>– planowe zarządzanie</li> </ul>                   | Utopijny świat opiera się na rozumie i dobru wspólnym. Państwo jest „racjonalnie zaprojektowane” i wolne od ludzkich wad. W „mieście słońca” Campanelli nie ma nawet chorób         | Równy podział dóbr dla mieszkańców, każdy obywatel ma taki sam obszar ziemi do uprawy                                                                                                                                                                    |
| 4.  | Człowiek/Obywatel              | <ul style="list-style-type: none"> <li>– podporządkowany wspólnocie</li> <li>– kieruje się rozumem i cnotą</li> <li>– brak indywidualizmu, egoizmu, ambicji</li> <li>– szczęście utożsamiane z ładem społecznym</li> </ul> | Postacie są często typami lub reprezentantami wartości, a nie jednostkami psychologicznymi. Człowiek utopii ma być idealnym obywatelem, a nie buntownikiem                          | Sprzeniewierzenie się wartościom prowadzi do wykluczenia Laonga, który miał buntować innych obywateli po tym, jak opuścił wyspę i do niej powrócił; usypisko kamieni na wyspie ma przypominać zdradę i sprzeniewierzenie się ideałom                     |

| Lp. | Kategoria           | Cechy szczegółowe                                                                                                                                                         | Objaśnienie                                                                                                                                                   | Obecność w <i>Mikołaja Doświadczynskiego przypadkach</i> I. Krasickiego                                |
|-----|---------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 5.  | Relacje społeczne   | <ul style="list-style-type: none"> <li>– brak konfliktów i przemocy</li> <li>– równość płci i klas</li> <li>– współpraca zamiast rywalizacji</li> </ul>                   | Spółczeństwo funkcjonuje harmonijnie, bez wojen, korupcji, ubóstwa. Równy podział dóbr                                                                        | Oparte na prawie naturalnym, ustrój pasterski                                                          |
| 6.  | Religia i moralność | <ul style="list-style-type: none"> <li>– religia rozumna, uniwersalna</li> <li>– tolerancja lub racjonalny deizm</li> <li>– moralność oparta na dobru wspólnym</li> </ul> | Religia ma charakter etyczny, a nie dogmatyczny; często jest podporządkowana rozumowi                                                                         | Wiera w Najwyższą Istność, brak organizacji kościelnej; deizm; pieśni wychwalające przodków i historię |
| 7.  | Nauka i technika    | <ul style="list-style-type: none"> <li>– rozwinięta wiedza, racjonalizm</li> <li>– postęp służący wspólnemu dobru</li> <li>– edukacja powszechna</li> </ul>               | Nauka i edukacja są narzędziami doskonalości społecznej. W <i>Nowej Atlantydy</i> Bacona utopia jest miejscem wyróżniającym się wysoko rozwiniętą technologią | Na wyspie Nipu panuje ustrój pasterski, stosowane w rolnictwie narzędzia są prymitywne                 |
| 8.  | Język i komunikacja | <ul style="list-style-type: none"> <li>– język prosty, jednoznaczny, bez dwuznaczności</li> <li>– brak retoryki i manipulacji</li> </ul>                                  | Jasność języka odzwierciedla jasność zasad – brak w nim miejsca na kłamstwo i ideologię                                                                       | Prosty i eksplicytny język łatwy do opanowania przez przybysza                                         |

Źródło: opracowanie własne

Tabela 2. Schemat narracyjny utopii

| Lp. | Etap                                  | Funkcja narracyjna                                                                                    | Charakterystyczne elementy                                                                                       |
|-----|---------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1.  | Punkt wyjścia:<br>„świat rzeczywisty” | Ustanowienie odniesienia dla kontrastu                                                                | Realne społeczeństwo znane czytelnikowi; narrator lub bohater żyje w świecie niedoskonałym                       |
| 2.  | Motyw podróży                         | Umożliwienie przejścia do „innego porządku”                                                           | Wyprowa oceaniczna, katastrofa, przypadek, często ironiczny zbieg okoliczności                                   |
| 3.  | Przybycie do utopii                   | Pierwszy kontakt z odmiennością                                                                       | Cudowność i dziwność świata; szok kulturowy i poznawczy; efekt uniezwyklenia                                     |
| 4.  | Narracja sprawozdawcza o ustroju      | Opis miejsca – „zanik” lub wstrzymanie akcji na rzecz sprawozdawczej relacji                          | System prawa, organizacja pracy, edukacja, religia, język, relacje społeczne; wszystko racjonalne, uporządkowane |
| 5.  | Kontrast poznawczy                    | Porównanie między rzeczywistością społeczną znaną narratorowi a modelem życia przedstawionym w utopii | Narrator ocenia świat utopii przez pryzmat własnej kultury; refleksja moralno-polityczna                         |
| 6.  | Powrót lub oddzielenie                | Domknięcie ramy narracyjnej                                                                           | Przybysz wraca do rzeczywistości albo jego opowieść trafia do słuchaczy w formie wspomnienia                     |
| 7.  | Konkluzja/ rekapitulacja              | Oddziaływanie świata fantazji na świat realny                                                         | Odbiorca zestawia „ideal” z własnym doświadczeniem; ocena możliwości wdrożenia rozwiązań w życie                 |

Źródło: opracowanie własne

W odniesieniu do zagadnień słowo- i światotwórczych Morusowi zawdzięczamy termin, który wyznacza ramę pojęciową, wpływając na rozwój gatunku. Ta ewolucja przebiega od wizji filozoficzno-moralnych w duchu parenetycznym jak u Platona przez opis alternatywnego porządku u Morusa czy projekt społeczny u Campanelli. W czasach oświecenia utopijne opowiadania były traktowane z przymrużeniem oka i przybierały postać satyry (np. *W podróży Guliwera* Jonathana Swifta). Z kolei w XX wieku utopię przedstawia się jako organizm antywolnościowy w swojej negatywności, co daje się zauważyć u Orwella, gdzie świat przedstawiony pozostaje aporią doskonałości, zabarwiony paradoksalnym napięciem prowadzącym do zniewolenia i sytuacji bez wyjścia.

Tabela 3. Ewolucja gatunku utopii – od starożytności po współczesność

| Lp. | Epoka         | Charakterystyka idei utopijnej                                                                                             | Przykładowe dzieła                                                                                                                 | Kontekst                                                                                                                                                                                                        |
|-----|---------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1.  | Starożytność  | Utopia jako model filozoficzny                                                                                             | Platon – <i>Państwo (Politeia)</i>                                                                                                 | Poszukiwanie doskonałego ładu państwowego i moralnego; utopia jako projekt rozumu                                                                                                                               |
| 2.  | Średniowiecze | Utopia religijna i eschatologiczna – wizja raju, Nowe Jerozolim, świat zorganizowany jako klasztor                         | Św. Augustyn – <i>Państwo Boże (Civitas Dei)</i>                                                                                   | Utopia jako wizja duchowa, transcendentna, poza czasem, ujęcie eschatologiczne, powrót do raju                                                                                                                  |
| 3.  | Renesans      | Utopia jako dzieło literackie i społeczno-polityczna fikcja. Racjonalna organizacja społeczeństwa, równość, wspólnota dóbr | T. Morus – <i>Utopia</i><br>F. Bacon – <i>Nowa Atlantyda</i>                                                                       | Krytyka realnych systemów władzy, projektowanie moralnego ładu społecznego. Odkrycia geograficzne pobudzały wyobraźnię                                                                                          |
| 4.  | Oświecenie    | Utopia racjonalna, dydaktyczna, nasycona wiarą w postęp i rozum                                                            | J. Swift – <i>Podróżże Guliwera</i><br>Voltaire – <i>Kandyd</i><br>I. Krasicki – <i>Mikołaj Doświadczynski</i><br><i>przypadki</i> | Krytyka społeczeństwa, edukacja obywatelska, refleksja moralna i polityczna. Teksty często przybierały relację pamiętnikarską, uwzględniając motyw podróży do nieznanych krajów ( <i>le voyage imaginaire</i> ) |
| 5.  | XIX wiek      | Utopie społeczne, naukowe, techniczne. Wiara w reformy i wspólnoty egalitarne                                              | Furieryzm (od wizji Charles'a Fouriera)<br>Marksizm<br>W. Morris – <i>News from Nowhere</i>                                        | Projektowanie przyszłości w duchu socjalizmu, wiara w rozum i technologię                                                                                                                                       |
| 6.  | XX wiek       | Utopie negatywne (dystopie): ostrzeżenie przed totalitaryzmem, kontrolą i dehumanizacją                                    | A. Huxley – <i>Nowy uspaniałoby świat</i><br>G. Orwell – <i>1984</i><br>R. Bradbury – <i>451 stopni Fahrenheit</i>                 | Utopia odwrócona ukazująca, że ideał może prowadzić do zniewolenia                                                                                                                                              |
| 7.  | Współczesność | Ironia, gra z konwencją, utopie lokalne, fragmentaryczne, heterotopie, symulacje                                           | M. Arwood – <i>Opowieść podręcznej</i><br>Film <i>Matrix</i>                                                                       | Refleksja nad technologią, władzą nad informacją i ciałem; utopia jako fikcja etyczna i ostrzeżenie                                                                                                             |

Źródło: opracowanie własne

Biorąc pod uwagę stałe cechy utopii i jej reprezentacje w różnych epokach, można dostrzec okresy, gdy fascynacja nią była dominująca (XIX wiek), co prowadziło do prób wdrożenia idealnych rozwiązań w życie (na ogół kończyło się to niepowodzeniem). Z kolei wiek XX przyniósł wydarzenia, które skutkowały zdystansowaniem się od utopijnych projekcji. Niezależnie od uwarunkowań utopia jest miejscem, w którym nadmiar dobrych rozwiązań zakodowany w literackim uniezwykleniu pozostaje projekcją świata doskonałego i zarazem nieosiągalnego. Utopia to przestrzeń istniejąca tylko w sferze wyobraźni jako fenomen w rozumieniu Edmunda Husserla i Romana Ingardena. Co istotne, istnieje ona jako tekst i staje się zgodnie z poglądem Ingardena na dzieło literackie bytem intencjonalnym, któremu sens nadaje czytelnik. Ingarden (1988) analizuje dzieło literackie w odniesieniu do jego czterech warstw (Tablica 4) nawzajem się nakładających, tworzących obraz całości. Utwór literacki zawiera miejsca niedookreślenia (*Unbestimmtheitsstellen*) w postaci miejsc niedopowiedzianych i niewyjaśnionych, które czytelnik uzupełnia wyobraźnią. Tekst literacki istnieje w świecie, ale nie jako byt realny (jak przedmiot) ani też jako czysta idea (jak pojęcia matematyczne), konstytuuje się zaś w samym akcie czytania i świadomości odbiorcy. Podobnie dzieje się z utopią istniejącą w wyobraźni słuchacza, który konstruuje obraz idealnej rzeczywistości pod wpływem opowieści przybysza. Co więcej, słuchacz (czytelnik) przystępuje do opowieści z pewnymi przesądami, które warunkują przekaz i stanowią dopełnienie obrazu, przyczyniając się do oswojenia obcości utopijnego świata.

W tym miejscu warto sięgnąć do hermeneutyki Hansa-Georga Gadamera, dla którego przesady (*Vorurteile*) nie obciążają odbioru, lecz warunkują rozumienie oraz interpretację. Każdy odbiorca wchodzi w dialog z tekstem, wyposażony jest w określone horyzonty kulturowe, językowe i historyczne, które organizują sposób odbioru świata przedstawionego. Do opisu punktu styczności dwóch płaszczyzn: utopii oraz czytelnika, można się posłużyć wprowadzonym przez Gadamera terminem *fuzja horyzontów* (*Horizontverschmelzung*) (Burzyńska, Markowski, 2006, s. 177-179). W przypadku utopii chodzi o horyzont czytelnika/ słuchacza z horyzontem świata przedstawionego utopii w opisie przybysza.

Utopia okazuje się formą literacką, w której doskonałość świata przedstawionego unieważnia jego możliwość. W strukturze możemy dostrzec paradoks: im bardziej świat pozostaje idealny, tym wydaje się mniej realny. Dlatego też utopia jest tworem literackim wypływającym z samego języka, co widać u Morusa, który nieprzypadkowo używa żartu do opisu świata przedstawionego. Henri Bergson (1995) dostrzegł w śmiechu wyraz reakcji emocjonalnej, będącej aktem korekcyjnym wobec zachowań sztywnych i zautomatyzowanych. W duchu Bergsona można powiedzieć, że utopia ujawnia potencjalność mechanizacji w połączeniu z robotyzacją. Świat utopijny zakodowany w języku jest tak ściśle zaprogramowany, że zaczyna przypominać maszynę, co uruchamia efekt dystansu i refleksji, analogiczny do zawieszenia sądu i powściągliwości wskutek komizmu. Ostatecznie to czytelnik decyduje o tym, czy słowo staje się wyłącznie bytem fikcyjnym, czy zostanie potraktowane jako narzędzie zmiany społecznej. Innymi słowy, utopia zaczyna się jako twór językowy, lecz dzięki

sprawczości języka (performatywność) może się stać projektem realnej organizacji życia społecznego, w czym skrywa się zarówno siła utopii, jak i jej ryzyko.

Tabela 4. Utopia jako tekst literacki w ujęciu fenomenologicznym Romana Ingardena

| Lp. | Warstwa w ujęciu R. Ingardena | Opis i realizacja w tekście utopijnym                                                                                  | Realizacja w utopii                                                                                                                                                                                   |
|-----|-------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1.  | Brzmieniowa                   | dźwięk słów, rytm, melodia języka – środki stylistyczne, neologizmy, gry brzmieniowe                                   | nazwy własne o funkcji znaczącej (np. u Morusa <i>Utopia</i> , <i>Ademos</i> (dosł. 'bezlud'), <i>Hythlodaj</i> ; język jako nośnik idealnego ładu, brak wieloznaczności; często „uporządkowany” styl |
| 2.  | Znaczeniowa                   | sens słów, zdań, ich połączeń – narracja, konstrukcja wypowiedzi, logika opowiadania                                   | rama narracyjna (podróżnik jako świadek), opowieść sprawozdawcza, opis doktryny społecznej, normy i prawa przedstawione językiem „racjonalnym”                                                        |
| 3.  | Przedmioty przedstawione      | bohaterowie, przedmioty, zdarzenia – elementy fikcji budujące fabułę i realia                                          | społeczność idealna; typowi, pozbawieni cech indywidualizmu bohaterowie; brak konfliktu wewnętrznego; ład społeczny jako „bohater zbiorowy”                                                           |
| 4.  | Wyglądy (aspekty)             | sposoby ukazywania świata: perspektywy, jakości zmysłowe, atmosfera – opis zmysłowy, dynamika narracji, punkt widzenia | obserwacja z zewnętrznej perspektywy przybysza; atmosfera ładu i harmonii; „gładkość” rzeczywistości – brak pęknięć i przypadkowości                                                                  |

Źródło: opracowanie własne

## 2. Nipu i Europa: ironiczne kontrasty oświeceniowej utopii na przykładzie *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki*

Epoka oświecenia w Polsce przypada na okres nazywany *czasami stanisławowskimi*, w którym rozwijały się nauka i sztuka wraz z postępującymi reformami państwowymi, uwieńczonymi uchwaleniem Konstytucji 3 maja w 1791 roku. Aspiracje polskich luminarzy, ukierunkowane na rozliczenie z obskuranckim sarmatyzmem i wprowadzenie republikańskich wartości zostały zniweczone przez wydarzenia polityczne wynikające z zaborczej polityki Rosji i Prus, które w sojuszu z Austrią dokonały aneksji ziem Rzeczypospolitej w latach 1772, 1793 i 1795, co przyczyniło się ostatecznie do upadku Polski.

We wczesnej fazie oświecenia (1730-1764) podejmowano próby modernizacji kultury i szkolnictwa, głównie w Warszawie i Puławach oraz na dworach magnackich. Dzięki wysiłkom Stanisława Konarskiego prowadzono reformy szkolnictwa, a gromadzone przez braci Józefa i Andrzeja Załuskich zbiory biblioteczne przyczyniły się do popularyzacji wiedzy i stały się załączkiem obecnej Biblioteki Narodowej. Rozkwit oświecenia przypadł na okres panowania Stanisława Augusta Poniatow-

skiego (1764-1795), gdy doszło do istotnych reform ustrojowych oraz rozwoju kultury. Do najważniejszych przedstawicieli epoki zalicza się Hugona Kołłątaja, Stanisława Staszica, Franciszka Bohomolca i Ignacego Krasickiego. Nie szczędzono krytyki wad społecznych, takich jak ksenofobia, anarchia, które doprowadziły do chaosu prawnego. Na ten okres przypada również rozwój publicystyki jako narzędzia debaty nad sprawami ustrojowymi. W literaturze tego okresu zauważa się z kolei wpływy klasycyzmu, a w samych utworach pojawiają się treści moralizatorskie i dydaktyczne.

Ignacy Krasicki (1735-1801) urodził się w Dubiecku, na ziemiach województwa ruskiego (obecne województwo podkarpackie). Jako biskup warmiński pełnił wiele funkcji państwowych, był kapelanem króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, brał udział w spotkaniach polskich intelektualistów na Zamku Królewskim i w Łazienkach, znanych jako *obiady czwartkowe*. W tym czasie pełnił funkcję redaktora naczelnego „Monitora”, wzorowanego na brytyjskim czasopiśmie „The Spectator”. Oprócz obowiązków kościelnych i państwowych znajdował czas na twórczość literacką i publicystyczną. W jego spuściźnie znajdziemy bajki, satyry i poematy heroikomiczne jak *Myszeida* i *Monachomachia*. Jest również autorem poematu *Hymn do miłości Ojczyzny* (1774) uważanego za nieoficjalny hymn Polski w czasach zaborów.

W 1776 roku ukazała się powieść *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki*, która została napisana w stylu pamiętnikarskim, co pozwala głównemu bohaterowi na rzewne wspomnienie minionych przygód „nie dla próżnej chwały ani dla upokorzenia własnego, lecz ku przestrodze potomnym”. Składa się ona z trzech części i tylko druga została poświęcona utopii. Warto przedstawić okoliczności i kontekst ideowy lat 60. XVIII stulecia, by lepiej zrozumieć genezę utworu. Fabuła *Przypadków* wyraźnie nawiązuje do grupy tekstów publikowanych w „Monitorze”. Jeden z nich (1767, nr 5) traktuje o młodym kawalerze, który próżniaczył i swawolił, marnotrawiąc majątek. W innym numerze, tym razem z 1772 roku, pojawia się zmyślony list zalotnika, który na skutek miłosnego zawodu postradał zmysły. Wątki te są owocem wnikliwej obserwacji miejskiej socjety i stanowią tylko fragment opisu świata „dojrzałych młodzianów”, którzy ochoczo opuszczają rodzinne gniazda i przyjeżdżają do Warszawy.

W pierwszej części autor przedstawił nastoletniego Mikołaja w rodzinnym dworze, w którym panuje sarmacki zabobon. Niepełna edukacja prowadzi do poważnych braków w wiedzy i braku roztropności. Po śmierci ojca, pocziwego stolnika, młody Mikołaj zostaje dziedzicem niemałego majątku, a jego kształcenie zostaje powierzone markizowi Damonowi, który oprócz nauczania języka francuskiego podsuwa podopiecznemu cliwą i sentymentalną literaturę. W tym samym czasie młodzian zakochuje się w starszej od siebie Juliannie, ale czynione awanse nie są aprobowane przez matkę. Zdruzgotany Mikołaj rozpoczyna wojaże po kraju i okolicy, gdzie traci część majątku. Wraca do matki niczym syn marnotrawny, by wkrótce potem wyjechać do Warszawy, gdzie trwoni majątek na hulankach. Następnie decyduje się wyjechać do Paryża, gdzie jego codzienność niewiele się różni od tej nad Wisłą. Jednocześnie procesuje się o folwark w rodzinnej miejscowości.

Księga druga opowiada o pobycie głównego bohatera na wyspie Nipu, kiedy statek, na którym Mikołaj Doświadczyński miał płynąć do Batawii (obecna Dżakarta), uległ katastrofie. Krasicki odtwarza w tym miejscu schemat narracyjny, charakterystyczny dla utworów utopijnych. Zdaniem Bronisława Gubrynowicza ważny wpływ na konstrukcję ideową miały awanturnicze robinsonady, wśród których warto wymienić *Podróże i przypadki Telemaka, syna Ulissesa* autorstwa Franciszka Fenelona. Ów autor w jednej z ksiąg opisuje szczęśliwy kraj iberyjskich pasterzy, którzy tworzą wspólną komunę. Do inspiracji należał też fragment *Podróży Guliwera*, gdzie protagonista prowadzi długie rozmowy ze swoim przewodnikiem po wyspie na wzór dialogów Mikołaja z Xaoo. Miejsce o wyraźnie utopijnym rysie zostało opisane też w chętnie czytanej *Historji o żywocie i znamienitych sprawach Aleksandra Wielkiego*, której fragment traktuje o krainie Brahmanów.

Dociekania badaczy w kwestii proveniencji wyspy Nipu, której mieszkańcy prowadzą żywot pastersko-rolniczy w zgodzie z naturą, są warte przytoczenia. Wnikliwe studia Przemysława Mączewskiego rzuciły światło na podobieństwa fikcyjnej kultury nipuańskiej z cywilizacjami peruwiańskimi sprzed okresu konkwisty, na co może wskazywać zainteresowanie geografów i pisarzy doby oświecenia imperium Inków w Ameryce Południowej (1904, s. 191). Co więcej, oprowadzający Mikołaja mędrzec jest bardzo niechętnie nastawiony do Europejczyków. Mieczysław Klimowicz zwraca uwagę na Nipu, które brzmi podobnie jak łacińskie słowo *Nippon* określające Japonię bądź w grze językowej na modłę Morusa, bo w nazwie można wskazać greckie słowo *ποῦ* (*pou*) 'gdzie', a zatem Nipu może być językowym zabiegiem oznaczającym wprost 'nigdzie' (łac. *nusquam*) (Krasicki, 1973, s. XL-XLI). Jak zauważa Mączewski „(...) wyspa Nipu jest jedynie literackim (...) ornamentem powieści” (1904, s. 189). Literacka osnowa utopii stała się tutaj środkiem aniżeli celem samym w sobie, co czyni z niej wyłącznie pomost między realnym a wyobrażonym. Zdaniem Romana Wołoszyńskiego (1970) pobyt głównego bohatera na wyspie należy uznać za integralną część utworu, bez której dalszy rozwój postaci nie byłby w ogóle możliwy.

Nipuańska utopia staje się miejscem realizującym ideały powrotu do natury w duchu filozofii Jana-Jakuba Rousseau zawarte w *Emilu, czyli o wychowaniu* (1762). Według autora *Nowej Heloizy* człowiek jest z natury dobry, ale społeczeństwo poprzez konwencje i zależności psuje jego charakter. Rousseau zaproponował inny model wychowania, który nie zmusza do przyswajania wiedzy abstrakcyjnej przed czasem, lecz edukacja bywa dostosowana do etapów rozwoju dziecka. Natura jest najlepszym środowiskiem wychowawczym, ucząc samodzielności, odpowiedzialności i pokory. Cywilizacja – zdaniem Rousseau – wprowadza sztuczne potrzeby: rywalizację, próżność i egoizm. Na wyspie Nipu Doświadczyński znajduje przewodnika w osobie mędrca Xaoo, który opowiada mu o codziennym życiu na wyspie. Te nauki współgrają z wyrażanymi poglądami na wychowanie w *Emilu*.

To, co odróżnia Nipuańczyków od krajów, które zna Mikołaj Doświadczyński, to ich skłonność do życia zgodnego z naturą, pogarda dla nauki. Krasicki odmalowuje literacki obraz filozofii Rousseau *szlachetnego dzikusa* (*bon sauvage*), której wykładnię stanowi prymat natury nad kulturą. Warto zaznaczyć, że szlachetny dzikus pozostaje

kontrprzykładem, który ma pokazać, że wiele zwyczajów europejskich mających źródło w cywilizacji ani nie jest konieczne, ani nie wynika z natury.

„Dyskurs nauczyciela mojego odmienił we mnie sposób myślenia o dzikości. Uznać, że ja sam był dzikim, byłoby to upokarzać się nadto, i czynić przeciw własnemu przeświadczeniu; ale też obywatelów kraju tego sądzić za dzikich nie można było żadnym sposobem, po tym wszystkim, co widział i słyszał. Upokarzał mnie i rozum Xaoo: nie mogłem tego skombinować, jak człowiek, który w Warszawie nie był, Paryża nie widział, mógł przecie rozsądnie myśleć, mówić i konwinikować, a nawet człowieka, który nierównie więcej od niego i widział i słyszał” (Krasicki, 1973, s. 99).

Zdziwienie Mikołaja nad prostotą kultury i języka na wyspie została skonfrontowana ze stanem kultury europejskiej. Mędrzec Xaoo prowadził rozmowę w stylu sokratejskiej majeutyki, zadając pytania, by później ośmieszyć wiedzę i wyobrażenia o świecie u swojego rozmówcy. Gdy Mikołaj przedstawiał osiągnięcia w dziedzinie rolnictwa oraz naukowe teksty na temat agronomii, to wkrótce się przekonał, że fachowość zawodu bierze się z doświadczenia, a nie ze spekulacji, czego po jakimś czasie doświadczył sam bohater, gdy zdał sobie sprawę z tego, że praca rolnika przynosi radość zgodnie z zasadą *labor ipse voluptas* ('praca jest sama przez się przyjemnością'). Dla mędrca Xaoo wiele rzeczy, które opowiadał Mikołaj, było niezrozumiałych i śmiesznych. Kiedy przybysz opowiedział o korzyściach odwiedzania różnych krain, mędrzec nie poskąpił słów krytyki:

„Powiadasz, że pielgrzymowaniem rozum się poleruje, i uczyniłeś w dawniejszych i dyskursach go podobnym do kruszcu, z którego rdza schodzi częstym tarcie. Trzymaj się ciągle tej komparacji, a musisz przyznać, iż polerowny kruszec im bardziej się błyszczy, tym go więcej ubywa” (Krasicki, 1973, s. 124).

Wypowiedzi Xaoo mają skłonić Mikołaja do zastanowienia i pozbycia się fałszywego obrazu rzeczywistości zepsutego pod wpływem europejskiej kultury. Krasicki stosuje parenetyczny styl retoryki, który nie tylko brzmi przekonująco, ale jest też bogaty w metafory ukazujące nieskuteczność pogoni za zbytkiem, zdaniem Xaoo, będącej źródłem niepokoju: „niekontenci z tego, co macie i widzicie przed sobą, nie możecie się na jednym miejscu osiedzić i jakby przed wami szczęście uciekało, godnie go ustawicznie” (1973, s. 124).

W trakcie samotnego spaceru Mikołaj wrócił na miejsce, gdzie rozbił się statek, i odnalazł skarby w postaci złotych monet oraz diamentów, zdając sobie sprawę z tego, jaką mogą mieć wartość w kraju, z którego pochodzi. Pobyt na Nipu był dla niego nużący, podjął decyzję o ucieczce. By nie wzbudzać podejrzeń, przyprowadził na miejsce swojego przewodnika, schowawszy wcześniej łódź i drogocenne przedmioty. Mikołaj, zachwycony bogactwem wiedzy i doświadczeń, ale też skarbu, który był w jego posiadaniu, odczuwał coraz większą nostalgię za rodzinnym domem. Nim jednak wrócił do Szumina i wprowadził nipuańskie rozwiązania, wcześniej musiał sobie radzić z ciężką pracą oraz pobytem w domu obłąkanych, gdy starał się przekonać ludzi do prawdziwości swojego pobytu na wyspie Nipu, co zostało opisane w trzeciej

części utworu. Ostatecznie powrócił do rodzinnego dworu, gdzie poślubił ukochaną Juliannę, spisując wspomnienia na pożytek potomnych.

## Zakończenie

Urzeczywistnianie utopii, czyli jej kreowanie, wyraża się w pragnieniu poprawy świata. Piękno, dobro, równość, sprawiedliwość leżą u podstaw nowego porządku. Idealizacja tej przestrzeni przesłania wielobarwność i wielorakość, determinujące rzeczywistość pozautopijną, to znaczy realnie istniejącą. Utopia jest jednowymiarowa i pozostaje wyłącznie projekcją ludzkich pragnień. Można ją też przyrównać do nałożonej na mapę siatki, która spełnia rolę porządkującą. Ułatwia ona niekiedy rysowanie/ tworzenie, ale sama w sobie nic nie ilustruje. Śledzenie narracyjnego schematu utopijnego pozwala nam dostrzegać historię idei społeczeństwa w rozwoju paralelnym. Z tego też powodu utopia ułatwia nam zrozumieć dany kontekst historyczny. Przełożona na język literacki, przedstawia opis świata nieistniejącego, zrodzony z pragnień i niedostatków status quo.

Utopia jako kontrfaktyczny opis świata zawiera silne napięcie ambiwalencji przejawiającej się w niejednoznacznej strukturze znaczeń. Jeśli utopia jest miejscem oscylującym w niedostrzegalnym na pierwszy rzut oka przeciwieństwie: dobry (*eu-*) i brak czegoś (*ou-*), to każda próba realizacji tego, co pożyteczne, zostaje nieuchronnie neutralizowana przez swoje przeciwieństwo. Idealnie urządzone państwo z 1984 George'a Orwella – będące literacką reminiscencją totalitarnych systemów III Rzeszy i Związku Radzieckiego – stanowi dopełnienie ironicznej wizji Tomasza Morusa. Jego żartobliwa humoreska, oparta na dwuznaczności językowej, w pewnych okolicznościach historycznych przekształciła się w makabreskę. Trzeba jednak zaznaczyć, że w przypadku powieści Ignacego Krasickiego utopia odgrywa rolę dydaktyczną i ma charakter moralitetu. Autor wykorzystuje doświadczenia głównego bohatera do przedstawienia wydarzeń, które mogą służyć jako pouczenie polegające na konfrontacji jego wiedzy i wyobrażeń z doświadczeniem zmuszającym do refleksji i zajęcia stanowiska. Można zatem stwierdzić, że utopia działa tutaj jako impuls i pobudza do zmiany. Mikołaj Doświadczyński staje się tym samym reprezentantem młodego pokolenia szlachty polskiej, wyposażonego w umiejętność radzenia sobie w trudnych sytuacjach, czerpiąc wiedzę z roztropności i rozumu w duchu oświecenia.

Łukasz Stec

*Autor jest doktorem nauk humanistycznych w dziedzinie literaturoznawstwa. Publikował w czasopismach naukowych „Studia de Cultura”, „Eruditio et Ars” oraz monografiach zbiorowych na tematy związane z utopią, przenikaniem literatury i muzyki metalowej oraz popularnej. Zajmował się również związkami kina i filozofii ze szczególnym uwzględnieniem filmów Beli Tarra. Pracuje ze studentami na kierunkach filologicznych i lingwistycznych na Wydziale Nauk Humanistycznych Akademii Nauk Stosowanych w Nowym Sączu*

## Bibliografia

- Bergson, H. (1995). *Śmiech. Esej o komizmie*. Tłum. S. Cichowicz. Warszawa: KR.
- Bloch, E. (1982). Rzeczywistość antycypowana, czyli jak przebiega i co osiąga myślenie utopijne. *Studia Filozoficzne* (7-8), 48-57.
- Borkowska, G. (2021). „Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki” jako powieść przejścia. *Pamiętnik Literacki*, CXXI (2), 43-54. Pozyskano z: <https://doi.org/10.18318/pl.2021.2.3>
- Burzyńska, A., Markowski, M.P. (red.) (2006). *Teorie literatury XX wieku. Antologia*. Kraków: Znak.
- Ingarden, R. (1988). *O dziele literackim: Badania z pogranicza ontologii, teorii języka i filozofii literatury*. Tłum. M. Turowicz. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Jameson, F. (2011). *Archeologie przyszłości: Pragnienie zwane utopią i inne fantazje naukowe*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Krasicki, I. (1973). *Mikołaja Doświadczyńskiego Przypadki*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mączewski, P. (1904). Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki: szkic literacki. II. *Pamiętnik Literacki* (czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej), 3(1/4), 185-207.
- Pokrzywniak, J.T. (2016). Realistyczna utopia (lub utopijny realizm) w „Mikołaja Doświadczyńskiego przypadkach”. *Prace Polonistyczne*, 71, 31-47.
- Szacki, J. (1980). *Spotkania z utopią*. Warszawa: Iskry.
- Szkłowski, W.B. (1986). Sztuka jako chwyt. Tłum. R. Łużny. W: S. Skwarczyńska (red.), *Teoria badań literackich za granicą. Antologia*, t. 2, cz. 3, s. 10-28. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Wołoszyński, R. (1970). *Ignacy Krasicki: utopia i rzeczywistość* (Studia z okresu Oświecenia, t. 11). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich/ Instytut Badań Literackich PAN.
- Żukowska, K. (2017). Utopijne światy Ignacego Krasickiego w kontekście filozofii społecznej oświecenia. *Konteksty Kultury*, 14(1), 1-12.
- Żukowska, K. (2021). Mitopia. Miejsce mitu w obrazie świata utopijnej wyspy Nipu w powieści Ignacego Krasickiego *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki*. *Prace Literaturoznawcze*, IX, 11-22. Pozyskano z: <https://doi.org/10.31648/pl.5609>.